

Илья Прокопьевич ТОПОЕВ

(1954)

Илья Прокопьевич Топоев.

Чуртас паза чайаачы чолы. И. Топоев Асхыс аймаанда Хызыл Ағбан аалда төреен. Ағбандағы үгретчілер тимнечең институтта үгринген, соонаң – Москвада А.М. Горькийнің адынаң литература институтында.

Литературазар чолын «Таң Солбаны» литература пірігізінде пастаан. Пастап ла ол чайаачы күзін, прозада сынап, чоохтардаң паза баснялардаң пастаан. Пастағы хоос тоғыстары «Ленин чолы» газетада, «Ах тасхыл» альманахта 1970 чылларда сығып пастаан ползалар, пастағы кинделері 1990 чылларда сыххлааннар: олғаннарға чарыдылған чоохтар чыындызы «Көйтік Миргенек» (1991), «Туғаннар» (1992), хормачы чоохтар чыындызы «Хоңалтах өдік» (1997), «Сын нанчылар» (2005), ойыннар чыындызы «Таға сыхсаң, тайағың полам» (2007), орыс паза хакас тілінең «Хайхастығ чатхан» ойыннар чыындызы.

И.Топоев – хабарчы. Ол илееде чыллар хакас газетазының редакциязында тоғын парча.

Пүүнгі күнге писатель И. Топоевтің поэзиясының таныстығ хоос тілі, пасчатхан оңдайы пар. Пасчатханы хығырығчаа пілдістіг паза таныстығ. Аның хормачы чоохтар чыындызы («Хоңалтах өдік») хығырығчыларның көңнілерне кірген. Хормачы чоохтарының паза басняларының өөн темазы – ол 1980 чылларның ікінчі чардығында паза 1990 чылларда чонның чуртазын көзідері. «Хоңалтах өдік» чыындыда Илья Прокопьевич уғаа кирек паза ағырсымның сурығларға теелче, ол санда аалларда совхозтар сайбалғанына, кічіг ааллар чітчеткеніне, хакас тілі арамнабысханына, чуртас оңдайлары төбін түскеніне, кибірлер алысханына, ан. пасх. Автор, политика табығларынаңар пасти садығ тураларындағы теестерденер ала чоохтап, кізінің читпес сариларын күлкее

сығарча. Көзідімге алза, «Суслик» чоохта хакас тілінең палғалыстығ сурығны көдірче. Хакас паза орыс сөстерін поралап, чоохтанчатхан хыйғаларны көзідіп, автор амғы туста хакас тілінең хайди тузаланчатханына хайығ айландырча. Улуғ чыылығда чоохтазығ парча:

«Э-э, дорогой арғыстар... Сегодня пістің мындағ мероприятие ... Э-э, піске надо тілдеңер собрание иртірібізерге. Піс, понимаете, Хакас республиказын ит салғабыс, а тадар тілінең чоохтанчатхан кізі чоғыл. Какой піс тадарбыс, хачан пос тілінең не разговариваем ...

– Мин предлагаю, рас мында саңай ла тадарлар чыылыс парғанда, на хакасском разговаривать. А то всегда собраниелер хазах ла тілінең парчалар, – тура түскен пір учёнай ипчі.

– Правильно, правильно, – чарасханнар пасхалары.

– Ну ладно, тадар тілінең будем, – теен кнес. – Піске ам надо тадар тіліндегі хазах сөстерін чох идібізерге. Прай чисто тадар сөстернең чоохтазарға кирекпіс».

Хормачы чоохтар чайап, И. Топоев, хығырығчылар олаңай ла хатхырзыннар нимес, че ідök сағысха түссіннер тіп пөгін турғысча. Аннаңар «Суслик» чоохты хығырған соонда төреен тілні чахсы пілердеңер, аны паза пос чонын улуғлирдаңар паза хайраллирдаңар сағыссырас төріпче.

И. Топоевтің хормачы чоохтарының хоос оңдайлар санына матырларның аразындағы хынығ чоохтазии, «чоохтапчатхан» аттар, фамилиялар кірчелер: матырларға азынада хайдағ-да паалағ пирчеткен ат-солалар (аал соведінің кнезі Пиргал Иванович Халынчустеев, Мунзурухтаев, Арғасаков Көйтігес Мучаевич, профком кнезі Айпораан Иванович, Чиркенекова, Ырдырнаков, Харамчаков, Аахтаска, Аңза Тумайаков, сержант Держиморда), мында ідök ааллар паза организация аттарын таныхтирға кирек (Салбырлар аал, Тасталған аал, Салбырпүдірігчол).

Автор удаа көзітчеткен нимені синінең артых хоостапча (гипербола). іди «Худалас» чоохта ипчінің тастындағы көрімі хакас фольклорынаң алынған хоос оңдай хоостыра хоостапча: «Хазан түбі сырайлығ, харах аразы – харыс, хулах

аразы – хулас»; «Тоңнах» чоохта Наа чыл алнында чоллардагы пустарданар пасхан хоп пічікке город пастыгы тоңнахтарға хум чай саларға нандырыг пасча. Ол пічік, пасха-пасха орыннарча чөріп, чол арыглапчатхан дворниксер нинче-де ай пазынаң читче, анзы, көнегіне хум алып, чолзар сыхса, – хар хачанох хайыл парып, чайгы пасталча, асфальт, тізең, хуруғ турча. Иди олаңай ла кирек – чолға хум чайыбызары – айлардаң пөкчең улуғ сурыға айлан парған.

Ідөк И. Топоев омаларны синінең уғаа тың иртіре күлкүстіг (гротеск) хоостапча: «демократия» чарлалғанда, аалдағы чон управха Арғасаков Көйтігес Мучаевичті таапчалар, үгренізі чох таа полза, аның пойли чуртас чаратчатхан программазы прай чонның көңніне кірген; Икентай бананны, үгүрсү тіп, хастырығынаң чіпче; пір өдік ікі чүс кізі аразында үлестірілче.

Хормачы писатель И. Топоев ідөк хоостапчатхан оманың ол-пу сарин, оңдайын өнетін сын нимес, тискер көзітче (алогизмнең тузаланча).

Ол хоос оңдай хоостыра алыптыг нымахтың матыры Хулатай көп чыллыр узаан соонда 1990 чылларда усхун парча; Хароол сас кізее айлан парча, ан.п.

И. Топоевтің чоохтарының тілі пасха-пасха стильлерге кірчеткен сөстернең паза сөс пірігістерінең пүтче: автор алыптыг нымахтың тілінзер айланча, удаа олаңай чоохтағы сөстернең, ідөк азаң, хырызыныстыг, орыс сөстерінең өнетін хакас сөстер аразында алғым тузаланча. Пірее чоохтың тілінде (көзідімге алза, «Аалчылар» чоохта) чонның пазылбин пүткен чайаачызындағы кибірліг сөстерге чағын сөстернең («Суум-саам тоозыл парды, тылаас-хабар хағыл парды», «Күзүрт-хазырт одырыбыстылар, сығдыр-сағдыр азыран сыхтылар») хости олаңай чоохтағы сөстер учурапча («Кізілер чиде түскеннер, *соолганнар*», «Итсе-де, ит кирегінең магазинде сидік, *айна*», «Че позы, олар пірее ниме *чызып алган* полбазыннар тіп ізептерінче, хойныларынча холынаң сыйбап парыбысча»).

Алынча И. Топоевтің хакас литературазында *тайдырыг* (басня) сарығының тилізіне улуғ хозымын таныхтирға кирек. Кибір хоостыра Илья Прокопьевич өөн матырларның – аң-хустарның – омазында кізі хылиинның читпес сариларын күлкее тартча. Аның тайдырығларында өркелер паза хара

паарлар кемні үлгее турғызыранаңар тартысчалар («өркелер паза хара паарлар»), ағырығ киик поэзияның палиинаң нимес, че өзөгип өлген (ол чатхан чирде отты анынаң тоғазарға килген арғыстары прай чіп салғаннар) («Ағырығ киик»); хоосха иттер оғырлапча («Оғыр Паська»); «хыйға» кічичек пыра палыхтар пастығы улыбысхан, таңахтар ідөк пастых таапчалар (пастап адайны, соонаң сосханы) («Пастыхха тапханы»); хозан пастығас улыбысча («Хазыр хозан»); харға, кізі тіліне үгреніп, поэзияның тілін пілбеечик улыбысча («Улуғзырхос харға»); мирчең пуғаны хатығ хамчы амыратча («Мирчең пуға»), ан. пасх.

И. Топоевтің хормачы чоохтардаң пасха олаңай чоохтары пар. Олар удаа чуртастың хомзыныстығ сариларын прай пүкүле саринаң көзітчелер. Аның матырлары – аал чуртағчылары, удаа – улуғ частығ улус. «Апсах кізі» чоохта Сирток апсах андағ кізілернің пірсі полча. Ол – чаа араласчызы. Улуғлан парғанда, инейі чуртастаң парыбысханда, ол чалғызан халча. Палаларынаң даа, ибіркі кізілердең дее ол хайығ сурбинча, кізее харығ полбасха тіп сағынча. Хызына чуртачаң чирін чахсыландыр пирер үчүн город устағ-пазынзар чөрче. Че мында, теесте турып, ибіркілернің хыртыстаныстарын на көрче. Андох ол, чүреене хомай улып, чуртастаң парыбысча. Автор пістің чонның улуғларны улуғлачаң уғаа чахсы кибірібісті чідірчеткенібістеңер чоох апарча. Улуғларны улуғлирынаңар ол көнізінең паспинча, че чииттернің паза ибіркілерніу тудынғаннары хоостыра сизіндірче. Улуғ кізее көп ние кирек чох полча – чағыннарының хайи ла. Сирток апсах, Чир-суубыс арачылаан кізі, чуртаста көпті көрген кізі, поэзия артых үлүс сурбинча, кізінең хырыспинча, пазымның тудынча, че істінде ол аннаң чараспинча.

И. Топоев поэзияның чоохтарынаң, тайдырығларынаң, хысхацах хормачы чоохтарынаң, драма ойыннарынаң хакас литературазына амғы туста хозым ит парча.

Литература

1. Очерки истории хакасской советской литературы /Под ред. Т.Г.Тачеева. - Абакан: Хакасское отделение Красноярского книжного издательства, 1985. - 288 с.
2. Боргоякова М.П., Майнагашева Н.С. Хакас литературасы. 11 кл.: тиксі үгредіг организацияларына электроннай приложениеліг учебник.=Хакасская литература. 11 кл.: учебник для общеобразовательных организаций. – Аҕбан: Хакас книга издательствозы, 2016.